

УДК 784.68 (477.65)

Олександр Терещенко (Кіровоград - Київ)

КУПАЛЬСЬКІ НАСПИВИ СХІДНИХ КОРДОНІВ ПОДІЛЛЯ (МЕХАНІЗМ ВАРІАНТНОСТІ)*

Науковий співробітник Кіровоградського музею музичної культури ім. Кароля Шимановського, викладач музично-теоретичних і фольклористичних дисциплін Кіровоградського музичного училища, старший науковий співробітник Проблемної науково-дослідної лабораторії по вивченню і пропаганді народної музичної творчості (ЛЕК) при НМАУ ім. П. Чайковського. Тел.: 0522-29-57-83, e-mail: pan.terrrr@gmail.com

* Статтю написано до міжнародної конференції, присвяченої пам'яті К. В. Квітки (НМАУ ім. П. Чайковського, 2005), вперше опубліковано в електронному вигляді на DVD-додатку до збірки наукових праць і матеріалів «Проблеми етномузикології. Вип. 3», Київ, 2008. Текст, поданий нижче, заново відредагований автором, внесені правки і уточнення.

Базуючись на результатах сучасних польових досліджень центральної та західної Кіровоградщини, автор прослідковує географічну динаміку згасання подільської традиції на прикладі купальських наспівів, а також способи утворення їх локальних версій на маргінальних територіях. Також виявлене й розглянуте явище адаптації подільських мелодій суміжною – передстеповою – народномузичною культурою.

Ключові слова: купальський наспів, петрівка, мелотип, Східне Поділля, Наддніпрянщина, Передстепове Правобережжя.

Західні райони Кіровоградської та Черкаської областей разом із суміжними теренами Вінниччини – Східне Поділля – є зоною повсюдного розпросторення двох купальських мелотипів, широко представлених у етномузичній літературі, як джерельній, так і аналітичній.

Нагадаємо стисло: обидва ці типи мають в основі дворядкову ізометричну строфу. Пісні першого типу, позначеного *Анатолієм Завальнюком* у його статті про українські літні обрядові наспіви¹, як Тип В, складені віршем 5+4, що майже не ампліфікується; вони мають музично-ритмічну форму 11121 | 1212, побудовану на чергуванні ямбів і хоревів (прикладі 1–11, [див. також аудіоприкладі 1994-03_03, 1996-01, 1997-05_05, 2001-04_12–13, 2004-08_41 у папці 4.1 на DVD – Ред.]). У основі другого типу (за А. Завальнюком – типу Г) лежить вірш 5+3, але завдяки активному дробленню реально він часто виглядає як [sV] 433, 434, 435, 443, 444, 445, 343, 344 або 345². Тоді замість базового ритму виникають різноманітні похідні малюнки:

11112 | 112=22224 | 224→

→211,1124 | 1124, 1111 224 | 11114 та ін. (прикладі 12–16, [аудіоприкладі 1994-03_04, 1997-01_Б-05, 2001-04_10, 2004-08_45 у папці 4.1 на DVD – Ред.]).

Вітчизняні етнографія та діалектологія встановили, що східноподільський кордон, яким на досліджуваній мною Кіровоградщині є річка Синюха – вельми різкий, він відокремлює землі з різною відмінною історією, говіркою, типом забудови, звичаями. Але фольклорні експедиції останнього часу показують, що, зокрема, ареал купальських пісень на сході Поділля дещо виходить за межі цього регіону; вони (пісні) зустрічаються спорадично у Добровеличківському, Маловисківському районах та на сході Новоархангельського. Далі ж на схід купальська пісенність невідома; лівобережна (полтавська) традиція відділена від подільської майже 200-кілометровою «купальською пустокою» [див. карту К38 – Ред.]. Власне, проникнення подільських наспівів у Передстепове Правобережжя може бути легко пояснене цілою низкою історичних та соціокультурних чинників – та цікавість ситуації полягає в тому, що поруч із зразками, тотожними подільським, тут виявлено певну кількість цілковито оригінальних мелодій, іноді зовні яскраво відмінних від знаних раніше – хоча всі вони належать до двох названих типів.

Дана робота присвячена порівняльній характеристиці наспівів, що побутують, з одного боку, на Східному Поділлі, а з іншого – у приблизно 50-кілометровій смузі «прикордонних» неподільських земель.

Проведений аналіз понад 200 зразків із 34 населених пунктів дозволяє бодай накреслити географічну динаміку та головні закономірності виникнення місцевих версій. На початковому етапі цього аналізу автора цікавило виявити:

¹ Завальнюк А. Основні типи українських літніх обрядових пісень та їх мелодіалектні різновиди // СІМР-5. – С. 46–51.

² Тут і далі користуємося скороченими позначеннями, що останніми роками стали в українській етномузикології хіба загальноновживаними й не раз коментувалися київськими та львівськими колегами.

– *стабільне/мобільне* (для басейну Синюхи в цілому та окремо для подільської й неподільської частини купальського ареалу) та

– *спільне/протиставне* (у наспівах з правого та лівого її берегів).

Інакше кажучи, я шукав:

1) стабільні ознаки, спільні для купальських пісень обабіч Синюхи,

2) протиставні ознаки – такі, що є визначальними лише на одному з берегів і не проявляють себе на іншому – риси, характерні або для Поділля, або ж, відповідно, для неподільської частини купальського ареалу,

3) насамкінець, ознаки, що є мобільними навіть в межах однієї з названих територій.

Узагальнимо результати спостережень:

стабільними, зрозуміло, виявилися віршовий розмір і будова поетичної строфи, модельна ритмічна форма наспіву, а також – система ладових опор (їх кількість, взаєморозташування, субординація) та мелодична форма в її загальному контурі;

мобільними:

– звукоряд, зокрема, наявність/відсутність у конкретній версії того чи іншого з приставних неустой (якщо знімаються крайні тони звукоряду, це призводить до зміни загального діапазону наспіву, але ніяк не його характеристичної основи, що визначається відстанню між вищою та нижчою опорами),

– звуковисотність більшості щаблів³ та, як наслідок,

– ладовий нахил,

– спосіб виконання (від активно скандованих (парландових) зразків до кантабільних), темп (від *Поволі*, з *протягом* до *Вельми жваво*).

Єдиною ознакою, тією чи іншою мірою протиставною для двох названих зон (а точніше сказати – такою, що втрачає стабільність східніше Синюхи) показує себе фактура. Усі подільські та деякі навколподільські зразки презентують розвинену гетерофонію; паралельно з тим східніше Синюхи активно проявляє себе дворівнева підголоскова поліфонія.

Прокоментуємо детальніше та звернімо увагу ще на деякі позиції.

Впадає у вічі суттєва темпова різниця у піснях типу 54₂ з різних сіл: показник метроному може дорівнювати від 80 до 220 одиниць (беремо тут до уваги тільки повноцінні виконання, не враховуючи зразків, заспіваних інформантами одноосібно, поспіхом, під час довгої розповіді про хід купальського обряду й таке інше). Натомість пісні типу *53₂ скрізь виконуються у приблизно однаковому темпі (M = 80–100).

Існує два способи виконання пісень обох типів. Перший – *tempo giusto*, суворо дотримуючись відношень, що їх видно з ритмічної моделі. Другий – з більшою чи меншою часткою рубатності, котра часто проявляється у помітному *accelerando* в останньому рядку чи сегменті кожної строфи з

подальшим обов'язковим поверненням до початкового темпу.

Цікавими є нечисленні зразки, що також належать типові 54₂, всередині строфи яких відбувається подвійне зменшення (рідше навпаки – збільшення) одиниці ліку – ніби співставляються два контрастні темпи. У таких випадках модельна музично-ритмічна форма 11121 | 1212 = 22242 | 2424 може мати такі реальні втілення:

22242 | 2424 || 22242 | 1212 (приклад 7),

22241 | 1212 || 11121 | 1212 (приклад 8),

11121 | 1424 || 22242 | 2424 (приклад 11).

Подільські пісні типу 54₂ у метрополії найчастіше реалізовані у ладовій системі (d)–(f)–G–a(as)–b(h)–c–d. Опори на 1, 3 та 4 щаблях – трихорд у кварті, виразне відлуння іншої, давнішої музичної системи. За Ілмарі Кроном єдиною побічною опорою тут слід би визначити 3 щабель – він є кінцевим у першому, другому та третьому сегментах. Але зважимо на трійкову ритміку й відсутність довготи наприкінці першого і третього сегментів. Натомість не можна не помітити ваги 4 щаблю, що безпосередньо передує заключним тонам цих двох сегментів.

Усе ж в абсолютній більшості прикладів перший мелорядок завершується 3 щаблем, лише у зразках з с. Шепилове Голованівського району – 4 м (приклад 5).

Самі носії традиції в одних випадках вважають подібними вельми далекі з точки зору фольклориста наспіви, в інших – різко, іноді навіть агресивно протиставляють мелодії майже тотожні, відчуваючи для себе суттєву, ключову різницю (інший спосіб виконання – прискорення наприкінці строфи, або просто інший темп і, відповідно, іншу кількість внутрискладової меліки). Часто глузують з манери співу сусідніх сіл («не співають, а гавкають!») або навпроти, «наче виють вовки», «тягнуть kota за хвіст»). Натомість, різницю в ладовій будові, варіантність нестійких щаблів не помічають: співаючи разом, люди з різних кутків, що по одинці відтворювали наспів, приміром, у ладових системах різного нахилу, зазвичай знаходять спільний знаменник (часто впевненіший «перетягує у свій лад» слабшого).

Ближче до Синюхи замість початкової субкварті подільські наспіви помітно частіше демонструють субсекунду. На неподільських землях вона починає набувати рис опорності, з'являється щось на кшталт ладової змінності (див. приклади 11, 14). Субсекунда вже не обмежується роллю допоміжного звука у своєрідному «хитанні» 1–II–1: в останньому мелосегменті вона бере участь у самостійному інтонаційному звороті на початку строфи (3–2–1–II з наступним квінтовым стрибком на гору). Загалом при ідентичному розташуванні опор у всіх аналізованих наспівах, східніші виявляють більшу складність ладової будови: це і принципово гармонічні лади, і спряження-зчеплення двох самостійних ладоутворювальних тетрахордів b–as–g–f та c–b–as–g.

Ще однією рисою купальських з лівого берега Синюхи (с. Липняжка Добровеличківського райо-

³ Вони можуть бути низькі чи високі; сказане стосується секунди й субсекунди, терції та квінти – як бачимо, усіх, крім кварти й субкварті.

ну) є наявність низького 5 щаблю – але ж виключно у верхньому голосі, цей звук з'являється лише подекуди і є приставним до найвищої опори, її оспівуванням – на тих самих ділянках форми, де у подільському купалі бачимо звичний 5 щабель.

Усій обрядовій пісенності Східного Поділля властива доволі розвинена гетерофонія – одночасне звучання можливих мелодичних варіантів наспіву без будь-якого функціонального поділу фактури на «верхній» та «нижні» голоси. Натомість на правому березі Синюхи – у Передстеповому Правобережжі – панує підголосково-поліфонічне мислення, коли основним голосом пісні є нижній, він виконується гуртом, а вище – іноді сходячись до унісону з нижнім – звучить сольний підголосок. В тутешніх купальських відбувається наступне: подільська мелодія (у найзагальнішому контурі, з поправкою на інші ладові умови) відповідає верхній лінії у той час, як «низ» являє собою цілковито оригінальний контур, що його не знають подоляни. Подібна ситуація спостережена нами також і при порівнянні весільних пісень з двох означених територій – з тією різницею, що далеко не всі добровеличківські весільні мають мелодичні (та навіть ритмічні) аналоги на Поділлі.

Не поминемо й появу в кінці строф купальських пісень з села Липняжки довгого («протягнутого») заключного унісону замість короткого скандованого обриву, емблематичного для наспівів цього жанру скрізь навкруги.

Охарактеризоване явище тим цікавіше, що не пояснюється співіснуванням на досліджуваних теренах музично-поетичних форм, які належать двом суміжним регіональним традиціям (подільській та правобережній наддніпрянській), оскільки самий жанр купальських пісень побутує лише в одній з них – нагадаю, східніше означеної зони купальські пісні невідомі⁴.

Ймовірно, активізації «творчого» процесу в сфері обрядової пісенності частково сприяло характерне для будь-якої маргінальної місцевості розмиття обрядового канона, втрата жорсткої засади незмінності відтворення пісні. Цим обумовлене проникнення в обрядовий спів, консервативний за визначенням, музично-стильових елементів, йому первинно не властивих, запозичених ззовні, зокрема – з ліричної пісенності.

Хоча відомо, що деякі елементи музичної мови (приміром, ладова організація) та переважна більшість елементів музичного мовлення самі по собі мігрують мало, набагато активніше асимілюються сусідніми традиціями цілі готові форми. При цьому запозичена структура (або пісня як така) в нових умовах трансформується згідно місцевих стильових норм, приводиться у відповідність до системи музичного мислення традиції-реципієнта, отримує нове прочитання – на місцевому музичному діалекті. Показово, що діалект музичний на слух у першу чергу пізнається якраз за його фонетичними ознаками, хоча визначається не тільки (і не стільки) ними.

Своєрідність купальських пісень з лівого берега Синюхи, ймовірно, зумовлена в тому числі й засвоєнням та переосмисленням подільських ритмоструктурних типів суміжною, принципово відмінною з точки зору музичного діалекту, традицією. У паралельному побутуванні спостерігаємо тут один і той мелотип, реалізований у двох різних мовних системах.

⁴ Але слід також бодай припускати, що добровеличківська купальська пісенність має витоки на Лівобережжі, звідки у середині XVIII ст. сюди була переселилася чимала кількість людей. Тим не менш – дивно, але в центральній Кіровоградщині, що засвоєння її проходило в той же час і з тієї ж метрополії – купальські наспіви відсутні, їх не зафіксовано в жодному із понад 100 досліджених населених пунктів [див. карти K38, K42 – Ред.].

Александр Терещенко (Кировоград – Киев)

КУПАЛЬСКИЕ ПЕСНИ ВОСТОЧНЫХ ГРАНИЦ ПОДОЛЬЯ (МЕХАНИЗМ ВАРИАНТНОСТИ)*

Основываясь на результатах современных полевых исследований центральной и западной Кировоградщины, автор отслеживает географическую динамику угасания подольской традиции на примере купальских напевов, а также способы создания их локальных версий на маргинальных территориях. Также обнаружено и рассмотрено явление адаптации подольских мелодий смежной – предстепной – народномузыкальной культурой.

* Статья написана к международной конференции, посвященной памяти К. В. Квитки (НМАУ им. П. Чайковского, 2005), впервые опубликована в электронном виде на DVD-приложении к сборнику научных работ и материалов «Проблемы этномузикологии». – Киев, 2008. – Вып. 3. Настоящий текст отредактирован автором, внесены правки и уточнения.

Ключевые слова: купальские мелодии, петровка, мелотип, Восточное Подолье, Наддніпрянина, Предстепное Правобережье.

Olexander Tereshchenko (Kirovohrad – Kyiv)

“KUPALO” SONGS OF THE EAST BORDER OF PODILLIA (THE VARIANCE MECHANISM)

On the basis of the results of the recent field research in central and western Kirovohrad region, the author traces the geographic dynamics of fading away the Podillya tradition using the “Kupalo”

tune as an example, as well as the ways of recreating their local versions on the marginal territories. There was also discovered and examined the phenomenon of the Podillya melodies adaptation by the adjoining - substeppe - folk musical culture.

* The article was prepared for the international conference devoted to the memory of C.V.Kvitka (P.Chaykovskiy National Music Academy of Ukraine, 2005). Its electronic version as the DVD appendix to the collection of scientific works and materials *Problems of ethnomusicology, Issue 3*, Kyiv, 2008. The present text was edited, corrected and defined by the author.

Key words: midsummer ("kupalo" - "petro") timed tunes, melotype, areal, east Podillia, Naddniproianshchyna, Substeppe Right-bank area.

Музичні приклади *

1. Кіровоградська обл., Гайворонський р-н, с. Долинівка

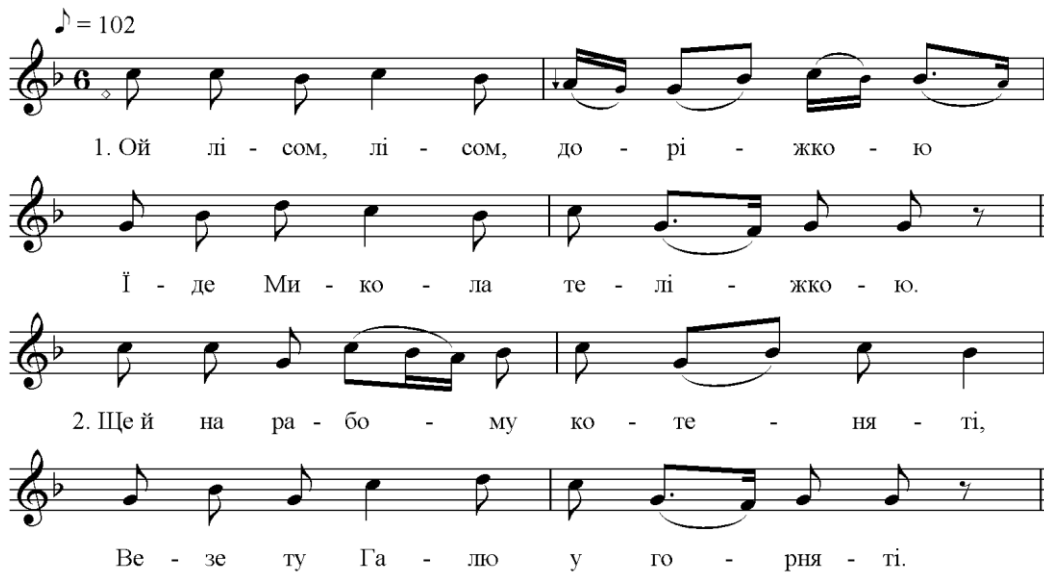
$\text{♩} = 180$

Ко - ло ки - рни - чки за - ме - тя - но, Ще й ба - рві - но - чком за - сте - ля - но.

2. Кіровоградська обл., Ульяновський р-н, с. Грушка

$\text{♩} = 102$

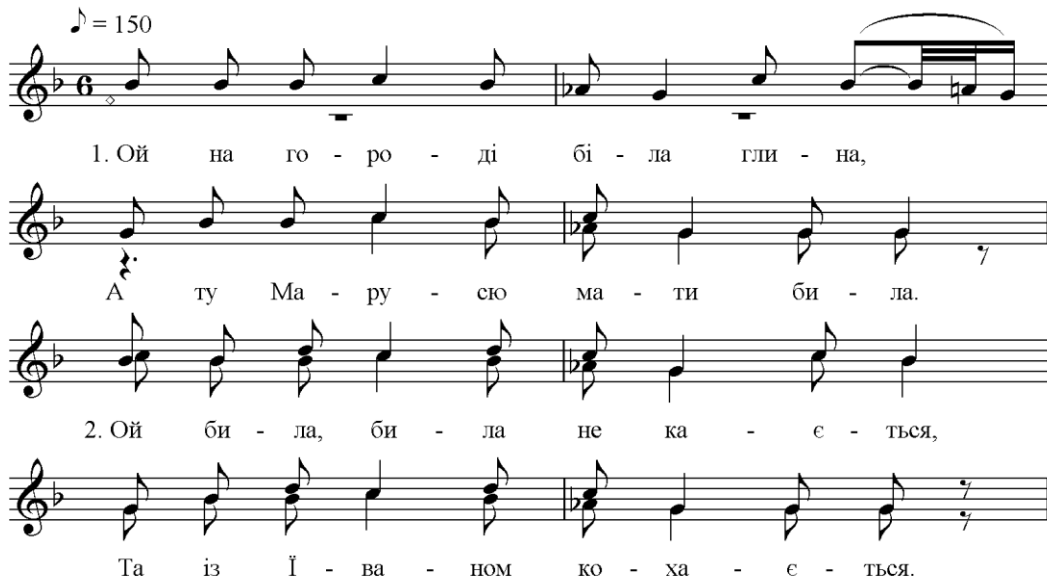

1. Ой лі - сом, лі - сом, до - рі - жко - ю
 Ї - де Ми - ко - ла те - лі - жко - ю.

2. Ще й на ра - бо - му ко - те - ня - ті,
 Ве - зе ту Га - лю у го - рня - ті.

3. Вінницька обл., Бершадський р-н, с. Кидрасівка

$\text{♩} = 150$

1. Ой на го - ро - ді бі - ла гли - на,
 А ту Ма - ру - сю ма - ти би - ла.

2. Ой би - ла, би - ла не ка - є - ться,
 Та із Ї - ва - ном ко - ха - є - ться.

* Польові записи Наталі та Олександра Терещенків (№№ 1-6, 9-11, 13, 15), Ніни Керімової (№№ 14, 16), Михайла Хая (№ 7), Євгена Єфремова (№№ 8, 12). Усі нотні транскрипції виконано автором статті.

[Див. також аудіоприклади 2001-04_12-15 (до нотації 3), 1997-05_05 (до нотації 7), 1997-01_Б-05 (до нотації 14) у папці 4.1 на DVD - Ред.]

4.

Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Піщаний Брід

$\text{♩} = 142$

Ой ма - ла ні - чка пе - трі - во - чка,

не ви - спа - лась на - ша ді - во - чка.

5.

Кіровоградська обл., Голованівський р-н, с. Шепилове

$\text{♩} = 168$

1. Ой на го - ро - ді ли - пух, ли - пух,

А вто - ї Га - лі жи - віт іс - пух.

6.

Кіровоградська обл., Ульяновський р-н, с. Христофорове

$\text{♩} = 80$

Ой ти, ку - па - йло, з ве - рби впа - ло,

Де ти, ку - па - йло, но - чу - ва - ло?

7.

Черкаська обл., Тальнівський р-н, с. Зеленьків

$\text{♩} = 90$

Ма - ле - нька бджі - лка но - сит ме - док,

$\text{♩} = 180$

А на Ма - рі - і кру - глий ві - нок.

$\text{♩} = 90$

До - ки Ї - ва - на не лю - би - ла,

$\text{♩} = 180$

То все спо - ко - йно со - бі жи - ла.

8. Черкаська обл., Монастирищенський р-н, с. Княжа Криниця
-
- А на - ші хло - шці не - дба - йли - ці,
Не ви - ру - ба - ли ку - па - йле - ці.
9. Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Липняжка
- Одна*
-
1. Ой Пе - тра, Пе - тра, пе - трі - во - чка,
Не ви - спа - лась на - ша ді - во - чка.
2. До че - ре - ди гна - ла, за - дрі - ма - ла,
об ка - мінь па - льці по - зби - ва - ла.
10. Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Липняжка
- Одна*
-
- Ой у лі - со - чку на ду - бо - чку
ви - сить ко - ли - ска на шну - ро - чку.
11. Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Піщаний Брід
-
- Ой Пе - тре, Пе - тре, пе - трі - (гі) - во - чка - (га) й
Не ви - спа - ла... ..сь на - ша ді - во - чка.

12.

Черкаська обл., Монастирищенський р-н, с. Княжа Криниця

$\text{♩} = 80-90$
Одна

Як сто-я - ла та Ма - ру ся під ві - нцем,

$\text{♩} = 152-160$
Гурт

Ро - шче - са - ла ру - су ко - су гри - бі - нцем.

13.

Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Липняжка

$\text{♩} = 106$
Одна

Ой хо - ди - ла Ма - ру - ся по ла - ну,

Гурт

Ви - би - ра - ла пше - ни - цю з ку - кі - лю.

14.

Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Липняжка

$\text{♩} = 200$
Одна

1. Ой Пе - тре, Пе - тре, І - ва - не,

Удвох

По - ло - ви - на лі - те - чка не - ма - є.

Одна

2. По - ло - ви - на лі - те - чка не - ма - є,

Удвох

А Ї - ва - нко ко - ни - ка сі - дла - є.

15.

Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Піщаний Брід

Одна

1. Ой Пе - тре, Пе - тре,

Одна *Удвох*

1. Ой Пе - тре, Пе - тре, Ї - ва - не,

у - же тво - я пе - трі - во - чка ми - на - є.

Одна *Удвох*

2. У - же тво - я пе - трі - во - чка ми - на - є.

Де со - не - чко схо - ди - ло, там ся - є.

16.

Кіровоградська обл., Новоархангельський р-н, с. Нерубайка

Одна *Гурт*

1. Чо рно - биль, чо - рно - биль,

На - ї - ха - ло па - ру - бків по - вний двір.

(Гурт)

2. На - ї - ха - ло па - ру - бків по - вний двір,

Ви - би - рай же, Ки - ли - но, ко - тро твій.